

DOI: <https://doi.org/10.36719/3005-3137/9/17-21>

Sərdar Zeynal

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Filologiya elmləri doktoru, professor
<https://orcid.org/0000-0002-5377-6035>
serdarzeynalov@adpu.edu.az

Azərbaycan dili və Türk dili qrammatikalarında feilin bacarıq forması

Xülasə

Məqalədə XX əsrin birinci rübündən bu günə qədər nəşr olunmuş dərsliklərdə feilin təsriflənən formalarının keçdiyi yola nəzər salınmış, feilin təsriflənən formalarının müxtəlif dövrlərdə neçə növünün göstərildiyi qeyd olunmuş və bu növlər Türkiyə türkcəsində nəşr olunan dərsliklərdə verilən feilin təsriflənən formaları ilə müqayisə edilmişdir. Azərbaycan dilinə aid yazılmış qrammatika kitablarında feilin yeddi, səkkiz şəklinin olduğu göstərildiyi halda, Türk dili dərsliklərində yalnız ayrılıqda dörd formasının olduğu qeyd olunur. Azərbaycan dilinə aid qrammatika kitablarında göstərilən feilin təsriflənən formalarının hamısı Türk dili dərsliklərində göstərilməsə də, adı qeyd edilməyən formaları əmələ gətirən şəkilçilər xüsusi başlıqlar altında izah edilmişdir. Azərbaycan dili qrammatikaları və Türk dili ilə bağlı nəşr olunmuş qrammatika kitablarında feilin təsriflənən formaları ilə bağlı verilən məlumata nəzər saldıqda Azərbaycan dilinin qrammatikası çox zəngin görünür. Azərbaycan dilində feillə bağlı şəkilçilərin elə biri yoxdur ki, həmin şəkilçi xüsusi növ kimi aydınlaşdırılıb izah edilməsin. Məsələn, feilin bacarıq tərzü Azərbaycan dilinə aid qrammatika kitablarında həm feilin təsriflənən forması kimi, həm də ümumi tərz kateqoriyası kimi aydınlaşdırılır. Türk dilinə aid qrammatika kitablarında isə bu anlayış yalnız şəkilçi kimi bir neçə cümlə ilə izah edilir və göstərilir ki, -a, -e şəkilçiləri bilmək feili işin davam etdiyini bildirir. Eyni zamanda, Azərbaycan dili qrammatikasında “Feilin davam şəkli” adı altında izah edilən feil forması Türk dili qrammatikasında yalnız -maqda, -mekde şəkilçisi kimi aydınlaşdırılır. Azərbaycan dilinin qrammatikası ilə Türk dilinin qrammatikasında eyni anlayışa göstərilən diqqəti müqayisə etdikdə Azərbaycan dilinin qrammatikası daha zəngin görünür.

Açar sözlər: Əmr, xəbər, lazım, arzu, vacib, şərt, bacarıq, forma, şəkil

Serdar Zeynal

Azerbaijan State Pedagogical University
Doctor of Philology, Professor
<https://orcid.org/0000-0002-5377-6035>
serdarzeynalov@adpu.edu.az

The Capability Form of the Verb in Azerbaijani and Turkish Grammars

Abstract

The article reviews the path taken by the conjugated forms of the verb in textbooks published from the first quarter of the 20th century to the present day, noting how many types of these forms were identified in different periods and comparing them with the conjugated verb forms presented in Turkish-language textbooks. While Azerbaijani grammar books state that the verb has seven or eight conjugated forms, Turkish textbooks mention only four forms as separate categories. Although not all conjugated verb forms described in Azerbaijani grammar books are presented in Turkish textbooks, the suffixes that form the unnamed categories are explained under separate headings. When examining the information provided on the conjugated verb forms in Azerbaijani grammar and Turkish grammar textbooks, the grammar of the Azerbaijani language appears to be

significantly richer. In Azerbaijani, there is not a single verbal suffix that is not clarified and explained as a distinct category. For example, the capability form of the verb is explained in Azerbaijani grammar books both as a conjugated verb form and as a general modal category. In Turkish grammar books, however, this concept is explained only briefly as a suffix, and it is stated that the suffixes -a, -e together with the verb *bilmek* indicate the continuation of an action. Likewise, the verb form explained under the name “progressive form of the verb” in Azerbaijani grammar is described in Turkish grammar merely as the suffixes -makta and -mekte. When comparing the level of attention given to similar concepts in Azerbaijani and Turkish grammars, Azerbaijani grammar appears much richer.

Keywords: imperative, indicative, necessitative, optative, obligatory, conditional, capability, form, suffix

Giriş

Azərbaycan dilinin keçdiyi inkişaf yoluna nəzər saldıqda bəzi grammatik anlayışların bir əsr ərzində nəşr olunan dərsliklərdə müxtəlif adlar altında nəşr olunduğunun şahidi oluruq. Bunlardan biri də son dövrdə nəşr olunan “Müasir Azərbaycan dilində” (Müasir Azərbaycan dili, 2013, s. 324) “Feilin bacarıq tərz”i haqqında məlumatdır. Burada feilin bacarıq tərz-i haqqında yazılır: “Feilin bacarıq tərz-i işin icrasının bacarılıb-bacarılmadığını bildirir.

Bu kitabda feilin bacarıq şəklinin həmişə iki feilin birləşməsi şəklində olduğu, sonuna -a, -ə şəkilçisi artırılan feillərə “bilmək” feilinin qoşulması yolu ilə əmələ gəldiyi qeyd olunur.

Demək lazımdır ki, bu günə qədər nəşr olunan dərslik və grammatika kitablarında bu anlayışın ifadə formasında dəyişiklik olmasa da onun adlandırılması müxtəlif formalarda olmuş və feilin müxtəlif bölmələrinə daxil edilmişdir.

Tədqiqat

Son dərsliklərdə feilin şəkillərindən və grammatik məna növlərindən fərqli bir bölmədə öz əksini tapan feilin bacarıq tərz-i İ.Həsənov və A.Şərifovun 1934-cü ildə nəşr edilən “Qramer” dərsliyində “feilin siqələri” (“Bir halı və ya bir işi ifadə etmək üçün, feilin aldığı şəkillərə siqə deyilir” (Həsənov, Şərifov, 1934, s. 55) adı altında verilmişdir.

Bu dərslikdə siqələr (şəkillər) sadə və mürəkkəb olmaqla iki yerə bölünür və feilin mürəkkəb siqələri sırasına daxil edilir. Feilin təsərif olunan doqquz (əmr, xəbar, hekayə, rəvayət, iltizam, vəcub, şərt, iqtidar və sual (istifham) şəkli (siqəsi - S.Z) olduğu qeyd edilir.

Bugünkü dərsliklərdə “Bacarıq tərz-i” adı altında verilən grammatik anlayış haqqında “Qramer” dərsliyində “İqtidar siqəsi” kimi bəhs edilir və bununla bağlı yazılır: “Bir işin imkan və iqtidara bağlı olduğunu bildirən feillərə iqtidar siqəsi deyilir. İqtidar siqəsini əmələ gətirmək üçün, feillərin əmri-hazır formalarının sonuna bitişik olaraq qalınlarda -a, incələrdə isə -ə və bunların da üzərinə sözdən ayrı olaraq hər dəfə bilmək feilini ilavə etməlidir: məs: yaz feilindən yaz-a bilmək, gör feilindən görə bilmək və s.” (Həsənov, Şərifov, 1934, s. 75).

1947-ci ildə nəşr olunan “Azərbaycan dilinə aid tədqiqatlar”da (Elmi sərfin bəzi məsələləri, 1947) bacarıq tərz-i” məsələsi feilin növləri sırasında aydınlaşdırılır. Məcmuədə “Feil” bölməsinin İ.Əfəndiyev tərəfindən yazıldığı qeyd olunur.

İ.Əfəndiyev feilin növləri haqqında yazır: “İndiyə qədər Azərbaycan dili sərflərində feil növləri qeyri-kafi bir halda işlənmişdir. Bəziləri feil növünün altı, bəziləri yeddi və bəziləri isə beş olduğunu göstərmişlər. Məlum olduğu üzrə feilin məna növü altıdır: 1)məlum, 2)məchul, 3)qayıdış, 4)icbar, 5)qarşılıq, 6)bacarıq” (Əfəndiyev, 1947, s. 77).

Bacarıq növünü müəllif ayrıca bir növ kimi izah etmiş və bununla bağlı yazmışdır: “Şəxsin iş, hal və hərəkətə bacarıqlığını bildirən feillər iki feildən əmələ gətirilir. Məs: yaz-a bil, oxu-a bil, gə-də bil, işlə-yə bil və s.” (Əfəndiyev, 1947, s. 80).

Elə bu mətnin daxilində feillərin bacarıq növünün mürəkkəb, qalan beş növünün isə sadə olduğu qeyd edilir. (Əfəndiyev, 1947, s. 80).

“Azərbaycan dilinin sərf-i” (I hissə, yeddiillik və orta məktəblərin 5-6-cı sinifləri üçün) adlı dərslikdə bacarıq tərz-i ”feilin formaları sırasından çıxarılmış, heç bir əlavə məlumat verilmədən,

feilin formaları”ndan sonra “Feilin bacarıq şəklİ” adı altında ayrıca mətn şəklində dərsliyə daxil edilmişdir (Cəfərov, Abasov, 1953). *Forma* sözü ilə *şəkil* sözünün ifadə etdiyi mənalara diqqət etdikdə bu sözlərin sinonim olduğu göz önündədir. Forma sözünün qarşısında yazılır: “forma (Lat. Forma zahiri görünüş - 6 feildə) xəbər verən subyektin gerçəkliyə olan münasibətini bildirən, dəyişməyən növü” (Cəfərov, Qarayev, Cəfərova, s. 216). “Şəkil” sözü isə lüğətdə bu cür izah olunur: “Şəkl (ə.) şəkil, şəkllən (ə) şəkil etibarİ ilə, şəkİlçə, şəklinə görə, zahiri görünüşcə” (Ərəb və fars sözləri lüğəti, 1985, s. 778).

Terminlərin məzmunundan da görünür ki, feillərə aid olan -a, -ə + bilmək quruluşlu ifadəsini müxtəlif adlarla adlandırmaq onun məzmununda heç bir dəyişiklik yaratmır. Eyni ilə tərz sözünün məzmununda da şəkil və forma sözlərinin ifadə etdiyi məzmununda bir yaxınlıq duyulur. “Ərəb və fars sözləri” lüğətində bu sözlə bağlı yazılır: “Tərz [ə] 1) şəkil, surət, biçim, 2) üslub, üsul, tərtib” (“Ərəb və fars sözləri” lüğəti, 1985, s. 624).

Qrammatika kitablarında kütləvi surətdə işlədİlən 2 tərz “forma”, “şəkil” terminlərinin izahından görünür ki, terminlərin ifadə etdiyi mənə tam bir-birinin eyni olmasa da dolayısı ilə bir-birini əvəz edə bilər. Ona görə də, indiyə qədər bəhs etdiyimiz qrammatika kitablarının bəzində feilin bu forması (bacarıq) ya feilin mənə növləri, ya da feilin formaları daxilində izah edilmişdir.

Görkəmli dilçi M.Hüseynzadə də bu gün “bacarıq tərzİ” adı altında öyrəndiyimiz anlayışı feilin formaları sırasına daxil etmişdir. O, feilin formalarının ümumi və xüsusi formalar adı altında İki yerə bölərək bacarıq formasını feilin ümumi formaları sırasına daxil edir və bununla bağlı yazır: “Feilin xüsusi formalarından başqa, ümumi formaları da vardır. Xüsusi forma o deməkdir ki, hər feildə ayrı-ayrı formanı əmələ gətirmək üçün ayrı-ayrı şəkİlçidən istifadə edilir, ümumi forma o deməkdir ki, bir forma feilin bütün növləri, bütün zamanları, bütün şəxsləri və bütün formaları ilə işlənə bilər. Buraya feilin bacarıq və sual formaları daxildir” (Hüseynzadə, 1954, s. 213).

Müəllif bacarıq forması haqqında danışarkən ona yenə də feilin bir forması kimi yanaşmış və bununla bağlı yazmışdır: “Feilin bacarıq formasını əmələ gətirmək üçün əsas feil kökünə a, ə, ya, yə şəkİlçiləri artırılır və bu şəkİlçilərlə işlənən feil kökündən sonra ayrıca olaraq bilmək feili işlədilir” (Hüseynzadə, 1954, s. 214). Müəllifin 1973-cü ildə nəşr olunan eyni adlı dərsliyində sual forması feilin ümumi şəkilləri sırasından çıxarılır, feilin ümumi şəkilləri sırasına yalnız bacarıq şəklİ daxil edilir.

“Azərbaycan dilinin qrammatikası” I hissə (Azərbaycan dilinin qrammatikası, 1951, s. 195) kitabında feilin bacarıq forması haqqında heç bir məlumat verilməmişdir. Feilin ümumi formalarından danışılarkən yalnız feilin şərt formasından danışılmışdır.

Q.Kazımov da feil şəkillərindən danışandan sonra dərsliyinə feilin bacarıq tərzİ adlı bir mətn də daxil edir və yazır ki, “Feilin bacarıq tərzİ işin icrasının bacarılıb-bacarılmadığını bildirir”. O, bu anlayışı feilin şəkillərinin sırasına daxil etməsə də, şəkillərdən sonra dərsliyə daxil etmişdir. Bu anlayışın şəkİlk, ümumi şəkil olması haqqında heç nə yazılmamışdır (Kazımov, 2014, s. 305).

B.Xəlilov isə İ.Həsənovun bölgüsünü əsas götürərək feilin bacarıq formasını feilin formalarına daxil edərək bu haqda yazmışdır: Feilin təsriflənən formalarına əmr, xəbər, vacib, şərt, lazım, davam, bacarıq və sual formaları daxildir”. (Xəlilov, 2007, s. 236).

B.Xəlilov bacarıq şəklini feilin şəkilləri sırasına daxil etsə də, onu ümumi şəkil adlandırır. Biz B.Xəlilovun Feilin şəkillərinə bu cür yanaşmasını çox doğru yanaşma hesab edirik. Çünki dilçilikdə eyni anlayışların sinonim terminlərlə adlandırılıb, müxtəlif növlərin tərkibində işlədilməsini yolverilməz hesab edirik. Sadə, yaxud mürəkkəb yolla düzəlməsinə baxmayaraq, eyni sistemdə birləşib, eyni vəzifəni yerinə yetirən anlayışları müxtəlif qrup şəklində qrammatika kitablarına daxil etmək, mənə elə gəlir ki, qrammatikada dolaşıqlıq yaratmaqdan başqa bir şey deyildir.

Türk dillərinin oğuz yarımqrupuna daxil olan Azərbaycan dili türk, türkmən və qaqauz dilləri öz fonetik, leksik və qrammatik əlamətlərinə görə bir qrupda birləşsələr də, bu dillərin hər biri öz aralarında fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Bu fərqli xüsusiyyətlər özünü ən çox ismə və feilə aid qrammatik kateqoriyalarda göstərməkdədir.

Biz məqalənin bundan əvvəlki səhifələrində feilin formalarından bəhs etdiyimiz üçün bundan sonra Azərbaycan və türk dillərində öz əksini tapan feil formalarının xüsusiyyətlərindən danışacağıq.

M.Hüseynzadə feilin təsriflənən formalarının səkkiz - əmr, xəbər, lazım, arzu, vacib, şərt və davam formalarının (Hüseynzadə, 1983, s.186), B.Xəlilov “Müasir Azərbaycan dilində feilin təsriflənən formalarının səkkiz - əmr, arzu, vacib, şərt, lazım, davam, bacarıq və sual formalarının (Hüseynzadə, 1983, s. 236), Q. Kazımov altı - əmr, xəbər, vacib, arzu, lazım, şərt şəkillərinin olduğunu qeyd edir (Kazımov, 2014, s. 360).

R.Rüstəmov Bakı Dövlət Universitetinin Şərqişünaslıq fakültəsinin bakalavr pilləsi üzrə təhsil alan tələbələr üçün yazıb nəşr etdirdiyi “Türk dilinin morfologiyası” (Rüstəmov, 2007, s. 120) dərslində isə feilin təsriflənən formalarının beş - xəbər şəkli (bildirmə kipi), əmr şəkli (emir kipi), arzu şəkli (istek kipi), vacib şəkli (gereklik tipi), şərt şəkli (dilek şart kipi) olduğunu qeyd edir.

Dr.Muharrem Ergin Edebiyat və Eğitim Fakültəsinin Türk dili və Edebiyyatı Bölümləri için “Türk dili bilgisi” dərslində (Bu dərslərdə feilin təsriflənən formaları, əsasən onları əmələ gətirən şəkilçilərlə müəyyənəşdirilib aydınlaşdırılır. Məsələn, emir ekleri, şart eki, istek eki və s. (Ergin, 2021, s. 289).

Dərslərin 289-cu səhifəsində verilən “Tasarlama kipləri” başlıqlı mətnə yazılır: “445. Tasarlama kiplərində isə zaman ifadəsi yoxdur. Bu kipləri yapan şəkil ekleri yalnız bir takım şəkillər ifadə edirlər. Bu şəkillər də tasarlanmanın şart, istek, gereklik veya emir şeklinde ortaya çıktığını gösterir. Şu halda dört tasarlama kipi olup, bunlar da feillerin şart, istek, gereklik, emir şekilleridir (Ergin, 2021, s. 289).

1. *Emir kipi: (emir ekleri).*

“Emir ekleri” (Ergin, 2021, s. 304) mətnində feilin bir forması ilə bağlı yazılır: “2. Emir ekleri yalnız şəkil bildiren eklerdendir. Tasarlama kipi eklerinden biri olan bu ekler tasarlanan hareketi emir şeklinde ifade eder, hareketin emirle yapılmasına işaret ederler.

Emir şeklinde diğer fiil çekimlerinden çok farklı olarak şahısların ayrı-ayrı ekleri vardır.

477. *Bu gün emir ekleri şöyledir:*

Teklik. 1. şahıs: -ayım, -eyim.

1. Şahıs: -

1. Şahıs: -sın, -sin, -sun, -sün. Çokluk . 1. şahıs: - alım, -elim.

2. şahıs: -ın, -in, -un, -ün, -ınız, -iniz, -unuz, - ünüz.

2. Şahıs : -sınlar , -sinler, -sunlar, -sünler”.

2. “Şart eki” (şart şəkli).

Bu şəkillə bağlı dərslərdə yazılır: “ Bu ek de yalnız şəkil ifade eden bir ektir. Tasarlama kiplərindən biri olan şart şeklini meydana getirir. Hareketin şart şeklinde tasarlandığını, şart olarak düşünüldüğünü anlatmak için fiil kök ve gövdelerine şart eki eklenir.

488. *Bu gün şart eki -sa, -se şeklindedir. Bu çekim şöyledir :*

al-sa-m

al-sa-k

al-sa-n

al-sa-nız

al-sa

al -sa-lar”

(Ergin, 2021, s. 309).

Türk dilində feilin şəkillərindən biri də “istek eki” (istek kipi)-dir. Feilin bu forması ilə bağlı dərslərdə yazılır:

“3. İstek eki.

492. Bu ek de yalnız şəkil ifade eden bir ektir. Tasarlama kiplərindən biri olan istek şeklini meydana getirir (Ergin, 2021, s.310) “istek ekleri” olan -a, -e şəkilçilərinin tarixən -ğa, -ğə, (-ğay, -ğey)dən gəldiyi qeyd olunur.

Bu şəkilçilərin eski Anadolu türkcəsində gel -e -m, gel-e-sim, gel-e; gel-e- vüz, gel-e-sız, gel-e-ler şəklində işləndiyi qeyd edilir (Ergin, 2021, s. 311).

Azərbaycan türkcəsində “Feilin vacib şəkli” adı altında öyrənilən feil forması Türkiyə türkcəsində “gereklik kipi” adı altında öyrənilir. “Türk dili bilgisi” dərslində isə bu mövzu “Gereklik eki” (Ergin, 2021, s. 142) adı altında qeyd olunur.

4. *Gereklik eki*

496. Bu ek de yalnız şəkil ifade eden bir ektir.

497. Gereklik eki Türkçede sonradan ortaya çıkmış yeni bir ektir. Bu ek bu gün -malı, -meli,

şeklinədir. -malı, -meli eki Eski Anadolu Türkçəsinin sonlarında teşekkülə başlamış şəkil eki olaraq Osmanlıca içində istifadə sahəsinə çıkmışdır. -ma, -me fiildən isim yapma eki ilə -lı, -li sıfat ekinin birləşməsindən törəmiş olduğu anlaşılmaktadır. Bu çekim bu gün şöyledir:

yaz-malı -y-ım	yaz-malı-y-ız
yaz-malı-sın	yaz-malı-sınız
yaz - malı	yaz-malı-lar” (Ergin, 2021, s. 313).

Türkiyə türkçəsində feilin Azərbaycan dili qrammatikasında verilən formaların yalnız dördü -əmr, istək (arzu), şart şəkli və gerçəklik (vacib şəkli) ayrıca feil forması kimi, müstəqil mətn kimi verilmişdir. Feilin bacarıq forması isə ayrı feil forması kimi deyil, gerundiumlar.

Gerundiumlar hərəkət halı ifadə edən fiil şəkilləridir. Bunlar ne fiil çekimleri kimi şəklə, zamana və şahsa bağlanmış bir hərəkət, ne partisipler gibi nesne ifade ederler” (TDB, 2000, s. 338) sırasında aydınlaşdırılır. Feilin tarz şeklini düzəldən: -a, -ə + bilmək forması Türk dili qrammatikasında aşağıdakı kimi izah edilir: “Türkçede eskiden beri kullanılan bu ek (-a. -e)...birleşik fiillerde görülmektedir: di- y-e bil, beecer-e-bil misallarında olduğu gibi” (Ergin, 2021, s. 339).

Nəticə

Biz bu məqalədə həm Azərbaycan, həm də Türkiyə türkçəsinə aid yazılmış qrammatika kitablarında feilin şəkillərinin müqayisəsini apardıq və gördük ki, eyni dil qrupuna aid olan bu dillərin qrammatika kitablarında feil şəkillərinin sayında diqqət çəkəcək qədər fərqli xüsusiyyətlər özünü göstərməkdədir.

Ədəbiyyat

1. Həsənov, İ., & Şərifov, A. (1934). *Qramer: Orta məktəb üçün, I hissə. Beşinci tədris ili. Morfologiya*. Azərnəşr, Tədris Pedaqoji Şöbəsi.
2. Cəfərov, S., & Abasov, Ə. (1953). *Azərbaycan dilinin sərfi (I hissə)*. Azərnəşr.
3. *Azərbaycan dilinin qrammatikası (I hissə)*. (1951). Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Nəşriyyatı.
4. Əfəndiyev, İ. (1947). *Elmi sərfin bəzi məsələləri*.
5. Hüseynzadə, M. (1954). *Müasir Azərbaycan dili: Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti*. ADU Nəşriyyatı.
6. Hüseynzadə, M. (1973). *Müasir Azərbaycan dili: Morfologiya (III hissə)*. Maarif.
7. *Ərəb və fars sözləri lüğəti*. (1967). Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Nəşriyyatı.
8. *Ərəb və fars sözləri lüğəti*. (1985). Yazıçı.
9. Cəfərov, S. Ə., Qarayev, A. H., & Cəfərova, K. Ə. (1981). *Avropa mənşəli sözlərin qısa lüğəti*. Maarif.
10. Xəlilov, B. (2003). *Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası (II hissə)*. Adiloğlu.
11. Kazımov, Q. (2014). *Müasir Azərbaycan dili: Morfologiya*. Elm və Təhsil.
12. Rüstəmov, R. (2007). *Türk dilinin morfologiyası: Dərslik*.
13. *Müasir Azərbaycan dili III: Morfologiya*. (2013). Elm və Təhsil.
14. Qurbanov, A. (2004). *Ümumi dilçilik (I cild)*. Nurlan.
15. Hüseynzadə, M. (1983). *Müasir Azərbaycan dili*. Maarif.
16. Akdoğan, Y. (2000). *Türkiye Türkçesinden Azerbaycan Türkçesine: Büyük sözlük*. Deniz Kitabevi.
17. Akdoğan, Y. (1999). *Azerbaycan Türkçesinden Türkiye Türkçesine: Büyük sözlük*. Beşir Yayınevi.

Daxil oldu: 10.09.2025

Qəbul edildi: 13.11.2025